

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

V Yazı

Əhməd bəy Pepinov bildirirdi ki, onun islahat proqramlarından imtina edildiyi üçün belə bir şəraitdə o işləyə bilməyəcəkdir. 1920-ci il martın 20-də keçirilən iclasda o, fəhlə klubunun bağlanması və fəhlələrin həbs edilməsi haqqında məlumat verdi. Lakin nazirin bu məsələni təcili müzakirə etmək təklifi rədd edildi. O halda Pepinov öz partiyasının Mərkəzi komitəsinin qərarı ilə istefa verdiyini bildirdi və 1920-ci il martın 23-də nazir səlahiyyətlərini öz üzərindən götürdü.

Sosialist nazir Əhməd bəy Pepinovun kabinetdən çıxması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Parlament fraksiyaları arasında hökumətin yenidən qurulması üçün danışıqlar başladı. Sosialist fraksiyası radikal-sosialist hakimiyyətin yaradılmasını təkid edirdi. Baş nazir vəzifəsinə Məmməd Yusif Cəfərov, Məmməd Həsən Hacinski, Məmməd Əmin Rəsulzadə namizəd göstərilirdi. Əhrarçılar da yeni hökumət yaradılmasını istəyirdilər. Onlar bildirirdilər: "hadisələr göstərdi ki, hökumətin əksəriyyəti radikal tədbirlər görmür, əksinə vəziyyəti daha da kəskinləşdirir". Partiya sədri Aslan bəy Qardaşov fraksiya adından koalisiyadan çıxdıqlarını və nümayəndələrinin hökumətdən çağırmağı qərara aldıqlarını elan etdi.

Hakim partiya ticarət, sənaye və ərzaq naziri Məmməd Həsən Hacinskiyə yeni kabinet təşkilini təklif etdi. "Əhrar" və "İttihad" Məmməd Həsən Hacinskiyə namizədliyini müdafiə edirdi. Müsavatçılar özləri həmin namizədi irəli sürdüklərinə baxmayaraq, partiyanın sağ qanadı onun əleyhinə fraksiyaya ciddi təzyiq göstərərək onu rusların casusu hesab edirdi. Bu, Hacinskiyə sosialistlərlə danışıqlar aparmağa başlaması, habelə yeni hökumətin tərkibinə Cəlal Hacinski, Aslan bəy Səfikürdski və Bağır Rzayevin namizədliyini irəli sürməsi ilə izah olunur. Bəzi müsavatçılar etiraz əlaməti kimi onlara təklif olunan nazir portfelindən də imtina etdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Altıncı hökumət kabinetini təşkil etmək ixtiyarı verilən Məmməd Həsən Hacinski Nazirlər Şurasının müvəqqəti sədri 1 aprel 1920-27 aprel 1920 olmuşdu. Lakin bilindi ki yeni kabinetin təşkil etmək mümkün olmadı.

Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və 100 nəfərə çatmayan Məclis-i Məbusanda 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi. Məsələn, Sosialist fraksiyası müntəzəm olaraq, Azərbaycanı Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş, Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət Qızıl Ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdır.

Məclis-i Məbusanın cəmi 145 iclası olmuşdur. Yetərsay olmadığı üçün bu icaslardan 15-i baş tut-

mamışdır. Qalan 130 iclasdan ikisi tarixi-Azərbaycanın istiqalının birinci ildönümü münasibətilə 28 may 1919-cu ildə və Bakının azad edilməsinin birinci ildönümü münasibətilə 15 sentyabr 1919-cu ildə, dördü təntənəli 12 mart 1919-cu il və 12 mart 1920-ci illərdə Böyük Rus İnkilabının 2-ci və 3-cü ildönümləri; 27 iyun 1919-cu il Azərbaycanla-Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlanması və 14 yanvar 1920-ci il Paris Sülh Konfransı iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin de-facto tanınması münasibəti ilə keçirilmişdir. İkisi isə fəvqəladə vəziyyətlə bağlı-1918-ci il dekabrın 20-də Ermənistanın Gürcüstanla müharibə elan etməsi və 1920-ci il martın 17-də Gürcüstanla-Azərbaycan arasında bağlanmış iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilənin təsdiqi münasibətilə keçiril-

lərindən ibarət idi. Üçüncü firqəni təşkil etmək üçün 7-ci Lənkəran alayı yaradılmışdı. Hər alayın mövcudu 2 min süngüdən ibarət olub bir firqənin mövcudu 6 min miqdarında idi. Süvari firqəsi-1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ və Şəki alaylarından ibarət idi. Piyada və süvari firqələrinin tərkibinə daxil olmayan müstəqil iki Obüs böliyü mövcud idi. Bunlardan başqa 6 ədəd zirehli avtomobil ilə 3 zirehli qatar da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordusunun sərəncamında idi. Azərbaycan ordusunun 600-ə qədər zabiti vardı ki, bunlardan yalnız 60-ı ali hərbi məktəblərdə təhsil almışdı. Mövcud zabit heyətinin yalnız yüzdə əllisi Azərbaycan türkü idi.

Azad Azərbaycan hökumətinin qərarlarından:

1. 1919-cu il avqustun 11-də Məclis-i Məbusan Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qərar qəbul etmişdir:

Milliyyətdən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində

şəxsiyyəti. Bütün parlament-Məclis-i Məbusan üzvləri açılışda iştirak etmişdilər. 1094 tələbədən 297-si Azərbaycan türkü idi. Başqa millətlərin-yəhudilərin, rusların, polyakların, gürcülərin, almanların, yunanların da uşaqları universitetdə oxuyurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti xaricə milliyətçə Azərbaycan türkü olan 100 tələbəni xaricə oxumağa göndərmişdi: Osmanlı Dövləti 10 nəfər, İtaliya 20 nəfər, Fransa 20 nəfər, Almaniya 50 nəfər. Təhsil Nazirliyinə isə buna görə 7 milyon manat təsis edilmişdi.

Türk dilinin dövlət dili elan olunması haqqında qərar (1918)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin 1918-ci il 27 iyun tarixli həmin qərarına əsasən, türk dili bütün ölkə ərazisində dövlət dili elan edildi. Bu qərarı İkinci hökumət kabinetini 17 iyun 1918-7 dekabr 1918 Fətəli xan

qərarın gerçəkləşdirilməsi dövlət büdcəsindən 351 min manat vəsait də ayırmışdı. Hökumətin aldığı qərarla deyilirdi. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar və bütün şəxslər vəzifələrini itirməli olacaqlar. Türk dili rəsmi dil elan edildikdən sonra növbəti islahat kimi rus sonluqlu fəhmələrdən imtina planı hazırlanırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Qərb demokratiyası tipli aparıcı Avropa dövlətlərinə bənzər dövlət quruculuğu həyata keçirildi. Bu dövrdə Azərbaycan parlamentində ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məqsəldə Fərhad Ağazadə böyük fəallıq göstərmişdi.

Fərhad Ağazadə həmin dövr mətbuat səhifələrində tez-tez əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edirdi, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələrini təqdim edirdi, əlifba məsələsini

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Məclis-i Məbusan

miş icaslardı. Qalan icaslarda ölkənin daxili və xarici siyasəti, iqtisadiyyat və maliyyə məsələləri, qanunvericilik aktlarının müzakirəsi və qəbulu, ordu quruculuğu və sair məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Məclis-i Məbusanı öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və Ordu quruculuğu məsələlərinə yönəlmişdi. Qeyd olunmalıdır ki, Məclis-i Məbusanın bu sahədə qəbul etdiyi qanun və qərarların müzakirəsində hamrəylik yekdillik nümayiş etdirirdilər.

Azərbaycan ordusu piyada, süvari, topçu, təyyarəçi, teleqrafçı kimi hər növ silah ilə təhciz edilmiş müştəqkil 17 min miqdarında bir əsgərdən hazırlanmış, məktəbi-hərbiyyə təsis olunmuş, kiçik bir donanma, bir filo tərtib edilmişdi.

Azərbaycan ordusu iki piyada firqəsi ilə bir süvari firqədən ibarət idi. Hər piyada firqə metrallyozları ilə bərabər 3 alaydan və 2 də topçu alayından ibarət idi. Süvari firqəsi isə metrallyozları ilə bərabər 3 alaydan və 1 də süvari topçu alayından təşkil olunmuşdu. Birinci piyada firqəsi: 1-Cavanşir, 2-Zaqatala, 3-Gəncə alaylarından təşkil olub, 2-ci piyada firqəsi: 4-Quba, 5-Bakı, 6-Şamaxı alay-

da ya özü, ya da valideyinləri doğulub boya-başa çatmış keçmiş Rusiya İmperiyasının adamları Azərbaycanın vətəndaşı sayılırdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti elmin, təhsilin inkişafına böyük diqqət yetirirdi. 1919-1920-ci tədris ilində Dövlət universitetinin təşkil və yaradılması üçün dövlət büdcəsindən 5 milyon manat pul ayrılmışdı.

Azad Azərbaycan hökuməti 1919-cu il oktyabrın 30-da mətbuat haqqında qanun qəbul etmişdi. Həmin qanunun məzmunu belədir: Müəyyən mətbəənin, qəzetin, jurnalın açılması üçün hökumətin heç bir qarışacağı yoxdur, yeni sərbəstlikdir. Ümumi müşahidə vəzifəsi hökumətin İşlər idarəsinin mətbuat üzrə Baş müfəttişinə tapşırıılır. Qəzet, jurnal, mətbəə açmaq istəyən adam aşağıdakı məzmununda bir ərizə yazır və bununla da icazə alıb fəaliyyətə başlayırdı. Ərizə bu şəkildə olmalı idi:

- 1) Adı, atasının adı, ailəsi, yaşadığı yer.
- 2) Açacağı qəzetin, jurnalın adı.
- 3) İşə qəbul edəcəyi adamların sayı.

Azad Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1919-cu il noyabrın 15-də Dövlət Universitetinin açılı-

Xoyski hökuməti tərəfindən qəbul edilmişdi. Bu qərar ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Qərarın icrası ilə bağlı, milli kadrlar hazırlanmalı, bu sahədə tədris işi yenidən qurulmalı idi. Təhsilin milliləşdirilməsi bu sahədə atılan ilk addımlardan oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarına əsasən bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil ana dilində aparılmalı və dövlət dili olan türk dilinin tədrisi icbari surətdə həyata keçirilməli idi.

1918-ci il dekabrın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan türkcəsi orduda da dövlət dili kimi qəbul edilmişdi. Hökumət 1919-cu il fevralın 11-də Azərbaycan milli ordusunda türk dilində süvari qoşunları nizamnaməsinin təsdiqi haqqında qərar qəbul etmişdi.

Azərbaycan Məclis-i Məbusanın istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Dövlət dilini türk dili elan edən ilk rəsmi sənəd çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu

mətbuatın diqqətində saxlayırdı. Əlifba məsələsinin olduqca böyük müzakirə obyektinə çevrildiyini görəndə hökumət məsələyə müdaxilə edir və 21 mart 1919-cu ildə Xudadad bəy Məlik-Aslanovun məruzəsi dinlənir. Nəticədə 427 sayılı "Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı qəbul edilir. Qərarla Xudadad bəy Məlik-Aslanovla birlikdə əlifba islahatı və latın əlifbasına keçidə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması Xalq Maarif nazirinin həvələ edilirdi və bu qərara uyğun olaraq Xalq Maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır.

Məmməd Həsən Hacinski Nazirlər Şurasının 1920-ci il 1 aprel-dən sədri olmasına baxmayaraq Müsavat partiyasını tərk edərək aprelin 22-də Azərbaycan Kommunist Partiyasının üzvü oldu. Parlament bu hadisədən sonra öz səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilmədi. Qızıl Ordu artıq sərhəddə dayanmışdı.

Azərbaycan Məclis-i Məbusanı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Çoxlu parlament fraksiyalarının mövcudluğu, fikir plüralizminin, parlament fraksiyalarının qızğın siyasi mübarizəsi parlament fəaliyyətinin həqiqi demokratik zəmində qurulduğunu göstərir.

Mərkəz öz mövqeyini tez-tez dəyişirdi: əvvəl bu müsavatçıların sosialistlərlə bloku idi, sağ cinahı İttihad təşkil edirdi, sonralar mərkəz sağa doğru meyil edir və axırda sağ müxalifətlə birləşir. Əgər koalisiya hakimiyyəti az ömür sürmüş və çoxlu hökumət böhranlarına maruz qalmışsa da, Azərbaycan demokratiyası yaxşı məktəb keçmiş, bununla Azərbaycanın müstəqil demokratik mövcudluğu imkanını sübut etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti vətəndaşları sivil, demokratik dəyərlər uğrunda səfərbər olmağa, milli dövlət ideallarını naminə təşəbbüs və fədakarlıq nümayiş etdirməyə çalışmışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən yaxşı tərəfi budur ki, bu ölkədə kral və diktator hökmranlıq etmir. Dövlət xalq idarə edir. Tarix və Güc millətin əlində idi.

Son